

Középkori és kora újkori németalföldi (holland) johannita források

Winter, Johanna Maria van, ed.: *Sources concerning the Hospitallers of St. John in the Netherlands, 14th–18th centuries*. Studies in the History of Christian Thought 80, Leiden–Boston–Köln. Brill, 1998. viii+821 old.

Az alább bemutatásra kerülő munka nemcsak tekintélyt parancsoló méretével, hanem a benne kiadásra kerülő források jelentősége okán is figyelmet érdemel mind a középkor, mind pedig a kora újkor kutatói részéről. Az ismertetés valamelyest megkésett voltát ellensúlyozza az a tény, hogy egy több évtizedes forrásfeltáró munka gyümölcsét tarthatja kezében az olvasó – nem egy helyen fontos magyar vonatkozásokkal –, amely ezért joggal tarthat igényt érdeklődésünkre akkor is, ha a bestseller listákról már lekerült.

Forráskiadás ismertetéséről lévén szó, helyenként talán a recenzió is rendhagyó, bár benyomásaink és megállapításaink jó-részt általános jellegűek, illetve érvényűek. Ez már a kötet alapvető céljára, illetve létrejöttének körülményeire is igaz. Johanna Maria van Winter évtizedeken keresztül kutatta a johannita szerzetes lovagrend középkori és kora újkori forrásait, részben a rend Máltán őrzött központi levéltárában (Archives of the Order of Malta, National Library of Malta, Valletta [AOM]), részben pedig nyugat-európai (német, belga, holland) levéltárakban, különös tekintettel a mai Hollandia területén található rendházakra. Ez természetesen valamelyest történetietlen megközelítés, hiszen a rend hierarchikus felépítésével, s az ebből következő forrásképződéssel sem áll összhangban. Mindazonáltal akár járható út is lehetne, ha legalább a *Bevezető*ben utalt volna rá a szerző, s Hollandia helyett időnként a 'Frisia', 'Németalföld', vagy 'Flandria' kifejezéseket

használná, különösen a középkori forrásokat tárgyaló részeknél.

Mielőtt azonban eltévednénk e vastag kötet lapjain, röviden tekintsük át felépítését. A hét részből álló munka egy hosszabb – forráskiadások esetében szinte kötelezően – tartalmas bevezetővel kezdődik (1–27.), amellyel kapcsolatban számos megjegyzést fogunk tenni az alábbiakban. A központi, forrásközlő rész négy alegységre tagolódik: A) Bullák és oklevelek, 1319–1795 (29–192.); B) Az utrecht-i Szent Katalin konvent számadáskönyve (14. század; 193–387.) C) *Visitatiós* jegyzőkönyvek és vizsgálatok, 1373–1732 (389–657.); D) 16–18. századi rövid írások listája (659–686.). A kötetet egy általános és rendkívül elnagyolt bibliográfia és egy több mint százoldalas, rendkívül alapos és jól használható mutató zárja (695–821.).

Bár a *Bevezető* számos pontján kiderül, hogy a kötetben található források használatához íródott, az olvasónak mégis az a benyomása támad, hogy helyenként a szerző teljesen elszakadt forrásaitól, s egészen szubjektív véleményt fogalmaz meg, ami nem feltétlenül segít az okleveles anyag értelmezésében. Az egyik rendkívül zavaró probléma, hogy van Winter megállapításában legtöbbször nem tesz semmiféle utalást arra, hogy éppen melyik időszakról beszél, márpedig a rend hét évszázados története során alapvető változásokon ment keresztül. Különösen igaz ez a rend szervezeti felépítésére, illetve tagjainak eredeti társadalmi státuszára. Így például teljesen értelmetlen a „nagykereszt” intézményéről beszélni „általában” (11.), hiszen ez csak a késő középkorban jelent meg. S persze a magyar perjelség sem volt a német nyelv (*lingua*) része 1604 előtt, még ha a kutatók jó része ma is ezt vallja anélkül, hogy az idevágó forrásokat valaha kézbe vette volna. A szerző említi a rendi hierarchia majdnem minden fontos szintjét (a *membrátó*tól a rend

központjáig), de nem árulja el ezek funkcióját, márpedig a források értelmezéséhez ez elengedhetetlen, s az utóbbi egy évtized kutatásainak legfontosabb hozadéka talán éppen ez lenne. Bemutatja ugyanakkor a sajátosan szerveződő flandriai *preceptorium*okat (13.), csak éppen azt nem hangsúlyozza, hogy ezek a „colour local” kategóriába esnek ugyanúgy, mint a *preceptorium*ok és a perjelség közé ékelődő ún. *preceptoria principalis*, amelyekre csak erről a területről ismerünk példákat. A szerző szerint a nagymestertől és a konventuális tisztségviselőktől eltérően a perjelek a *camera prioralis*ban tartották a székhelyüket, amelyek olyan *preceptorium*ok voltak, melyeknek jövedelmét maga a perjel élvezhette, azaz nem kellett a központi kincstárnak befizetni (18.). Ezzel kapcsolatban két megjegyzés is kívánkozik. Egyrészt az újabb kutatások szerint nincs bizonyíték arra, hogy a johannita perjelek állandó székhelyet tartottak volna fenn, sőt ha volt is olyan *preceptorium*, ahol a tartományi előljáró gyakrabban megfordult vagy hosszabban időzött (mint például Magyarországon, Vránán vagy Pakrácon), ez nem volt feltétlenül azonos azzal a rendházzal, amelynek jövedelmét sajátjaként élvezte. Másrészt ennek kapcsán illene említést tenni a *camera magistralis*ról, vagyis az egyes perjelségekben található olyan *preceptorium*okról, amelyek jövedelmét közvetlenül a nagymesternek „rezerválták”. Mi több, egész perjelségek kaphattak ilyen státust, mint például a magyar–szlavón rendtartomány 1330 és 1335 között.

Ugyanakkor van Winter azon kevesek közé tartozik, akik helyesen mutatnak rá, hogy messze nem minden rendtag volt nemesi származású (8–9.), s a „kék vér” nem kéretett számon a káplánoktól (*capellani*) és a szolgálótestvérektől (*servientes*), sőt a lovagokra (*milités*) vonatkozóan is csak fokozatosan szigorodtak a belépési feltételek. Említést tesz az *antianitas* intézményéről, de nem tudjuk meg, hogy ez pontosan mit takar. Az utóbbi években folytatott szakmai vitákból kiderül, hogy a kifejezeten e témával foglalkozó kutatók számára sem egészen világos, hogyan, milyen feltételek mellett (pl. életkor, a rendben eltöltött idő)

szerezett jogot egy rendtag arra, hogy megválaszthassa azt a rendházat, amelyet irányítani akar, vagy még pontosabban: amelynek jövedelmét élvezni szeretné.

Számos egyéb apróbb hibát, felesleges információt, illetve kiaknázatlan lehetőséget fedezhetünk fel a *Bevezető*ben, a fentiekben megfogalmazott kritikák azonban érdemben – szerencsénkre – keveset vonnak le a forráskiadás jelentőségéből. Ezek élén a rend központi levéltárában (AOM) és a karlsruhe-i Generallandesarchiv-ban (GLA) őrzött 211 oklevél kiadását találjuk, amelyeket a rend nagymesterei vagy a német perjelek adtak ki. A kiadás azért is bír nagy jelentőséggel, mert az ún. rodoszi (1309–1522) és máltai (1530–1798) korszakban a rend központi írószerve által kibocsátott oklevelekből nagyon kevés oklevél-publikáció látott napvilágot.¹ Az *in extenso* forrás-publikációk száma talán összesen sem tesz ki annyit, amit van Winter ebben a kötetben közreadott.² Másrészt a mai Hollandia területén kívül fekvő házakra, perjelségekre vonatkozó fontos információk is fellelhetők a kiadásban. Ilyenek például Jean de Lastic nagymester 1448. január 23-i (Nr. 43.), illetve március 28-i oklevelei (Nr. 45.), amelyekben *visitatió*t rendel el a német, magyar és cseh perjelségekben, s ezzel Michael de Castellaciot,³ egy lombardiai johannitát bíz meg, aki nem utolsósorban – *utriusque iuris doctorként* – rodoszi fellebviteli bíróként is működött. Bár a szerző elsősorban a *Frisiára* vonatkozó részeket emelte ki az oklevélből, szerencsénkre a két dokumentum V. Miklós pápa július 2-i átírásában is fennmaradt, s Theiner ki is adta őket teljes szö-

¹ A Rodosz előtti időszak fontos corpora a Delville Le Roulx-féle gyűjtemény (Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, 1100–1310, I–IV. Paris: Ernest Leroux, 1894–1906.), de 1310-et követően csak Anthony Luttrell forráskiadási tevékenysége tekinthető számottevőnek.

² A kötetben található csak regeszta-formában közzétett dokumentumok is, de a szerző nem közli ennek okát.

³ van Winter Castellario-nak olvasta.

vegükkel,⁴ amiről a szerző láthatóan nem értesült. Tudott viszont róla Reiszig Ede, aki egészen hosszú „szövegközi” regesztát készített a magyar johannitákról szóló monográfiájában a szóban forgó dokumentumokról,⁵ jóllehet ő sem tudta eldönteni, hogy Castellacio, aki az oklevelek tanúsága szerint *correctorként* és *reformatorként* is fellépett, eljutott-e egyáltalán Magyarországra. Azt azonban mégis megkockáztatjuk, hogy a magyarországi helyzetről alapos ismerete lehetett, hiszen a székesfehérvári johannita konvent magánlevéltárában fennmaradt egy oklevél, amelyet Castellacio ugyanezen év decemberében Bécsben keltezett, s ebben a fehérvári *preceptor*t többszöri fegyelemsértése miatt visszaküldte Rodosra.⁶

Kínálja magát a következtetés, hogy az együtt vizitált perjelségek egy nyelvhez (*lingua*) tartoztak, a rendi gyakorlat ezt mégsem támasztja alá, illetve önmagában nem bizonyítja.⁷ Az önálló státuszát csak 1422-ben visszanyerő német nyelv (*lingua*) 1427-től kezdve mind gyakrabban próbálta megszerezni a magyar perjelség feletti felügyelet jogát az itáliai nyelvtől, utójára éppen az 1446-os római generális káptalanon, azonban nem sok sikerrel, mert Tallóci János halálát követően a velencei perjelségből származó Giacomo Soris kapott kinevezést a magyar perjeli tisztségbe.⁸ Az egyik ilyen

próbálkozásról szól a van Winter által publikált 1466-os oklevél is (Nr. 71.), amely szerint a német nyelv *procuratora*, Erhardo de Heringen petícióval fordult a rodoszi konventhez a magyar perjelség ügyében, de sajnos a szerző a magyar vonatkozású részt félsoros regesztává zsugorította, így sokat nem tudunk meg a kérés tartalmáról (AOM 376, fol. 132^{rv}). A magyar perjelség válasza viszont (AOM 376, fol. 134^r), amelyet Giacomo de Soris terjesztett a rend vezetése elé, reményeink szerint a közeljövőben a kiadásra kerül. (AOM 358, fol. 82^v–83^r). Bár ebben a fejezetben – hasonlóan a negyedik alfejezethez – még három magyar vonatkozással bíró – 1545–1586 közötti – dokumentum is fellelhető, újkoraszainkra vár, hogy ezek jelentőségét felmérjék, s a kutatásban hasznosítsák őket.

A forrásközlő rész második egysége tartalmazza az utrecht-i Szent Katalin konvent 14. századi számadáskönyvét, amelyet a *preceptorium dispensator*ának parancsára kezdtek el vezetni a század második felétől. A több mint 150 főlányi forrás kiadásának az ad igazán nagy jelentőséget, hogy bár már a rend 1262-es generális káptalanján rögzítették, majd többször megerősítették, hogy a perjeleknek számadáskönyvet kell vezetniük, s bevételeik bizonyos hányadát évente be kell fizetniük a rend központi kincstárába, nagyon kevés olyan forrás maradt fenn, amelyik ilyen teljességgel tárja fel egy adott régió johannitáinak gazdasági tevékenységét. Más régiókban végzett vizsgálatok jó részében azt sem lehet megállapítani, hogy hány, illetve mekkora tartozéka (*membra*) volt az adott adminisztratív egységeknek (*preceptorium*), itt viszont a *preceptorium* összes, utrecht-i és nedersticht-i birtokairól, azok bérlőiről, valamint a bérbeadás feltételeiről is időbeli metszeteket kaphat a téma kutatója. Bár a konventről maga van Winter is tett közzé már publikációt, a forrásközlés hasznosítása még a kutatás előtt álló feladatok egyike. Ez annál is inkább fontos, mert komoly alapot nyújthat összehasonlító vizsgálatokhoz. Például, a leg-

⁴ Augustinus Theiner, ed. *Vetera Monumenta Historica Hungarum Sacram Illustrantia*, 1216–1352. I–II. Romae, 1859–1860, II, 243–249.

⁵ Reiszig Ede. *A jeruzsálemi Szent János lovagrend Magyarországon*. I–II. Budapest, Nemesi Évkönyv, 1925–1928., I, 169–170.

⁶ MOL DI.106517.

⁷ Jóllehet a rend központi levéltárában fellelhető másolati könyvek tartalomjegyzékében 1446–1459 között a német és cseh perjelséggel együtt szerepel a magyar, az 1454-es generális káptalan jegyzőkönyvei az itáliai nyelvhez sorolták. 1460–1466 között az észak-itáliai perjelségekkel együtt szerepel, de 1467-től ismét visszakerült a német és a cseh mellé annak ellenére, hogy még mindig Giacomo de Soris volt a perjel.

⁸ Vö. R. Valentini, „Un capitolo generale degli Ospitalieri di S. Giovanni tenuto in

Vaticano nel 1446,” *Archivio Storico di Malta* 7 (1936): 134–135.

több európai perjelséghez hasonlóan birtokaik jelentős részét bérbe adták, de ugyanakkor eltértek a legtöbb itáliai *preceptorium*-tól, ahol jellemzően a johanniták művelték birtokaikat. Ez a régió összevethető akár a magyar–szlavón (vránai) perjelséggel is, ahol a németalföldi házakhoz hasonlóan gyakran előfordult, hogy a *censust* részben természetben fizették a bérlők, ugyanakkor tőlük eltérően idehaza ritkább volt a tízéves „futamidó”, s inkább hároméves periódusokra adták bérbe birtokaikat a tartományi káptalan engedélyével.

A harmadik forrásközlő alfejezet az 1373 és 1732 közötti rendi vizsgálatok jegyzőkönyveit, illetve azok részleteit tartalmazza. Ezek között két középkori található: az 1373-as és az 1495-ös vizsgálat. Az előbbit XI. Gergely rendelte el,⁹ midőn rá akarta venni az Ispotályt, hogy mozgósítsa pénzügyi tartalékait a hitetlenek (ti. törökök) elleni harcokban, de a johanniták – a pápai sejtések szerint – jövedelmeik jelentős részét eltitkolták. Ezt a helyzetet megszüntetendő rendelte el a pápa, hogy minden püspökségben folytassanak vizsgálatot a johannita *preceptorium*okban. Az általában a rendről lehangoló képet festő vizsgálati eredmény számos perjelség esetében fennmaradt, s felbecsülhetetlen értékű információt szolgáltat a 14. század végi állapotokról. A németalföldi házak közül Mechelen és Aachen vizsgálati jelentése maradt ránk, s ezt közli újra van Winter az eredeti kiadás alapján.¹⁰ Sajnos a magyar–szlavón perjelség 1373-as *visitatiós* jelentése eddig nem került elő.

Az utóbb közölt *visitatiót* 1493-ban rendelte el Pierre D'Aubusson nagymester *in partibus Alemaniae superioris et inferioris, Hungariae, Bohemiae, Daciae, Sueviae et cetera*, de a vizsgálatra csak 1495-ben került sor. Ha-

sonlóan a fenti jegyzőkönyvhöz, ennek is létezik korábbi kiadása, de az itt publikált az első, amely a rend központi levéltárában őrzött „eredeti” példányról készült, s a németalföldi *preceptorium*ok *visitatióját* is tartalmazza.¹¹ Bár a látogatást elrendelő oklevél a magyar perjelségbe is rendelt *visitorokat*, sőt ennek kapcsán átír egy 1431-es hasonló tartalmú dokumentumot, amelyben Robertus de Diana-t, a messinai perjelt rendelte a magyar perjelség látogatására, semmilyen adatunk nincs arról, hogy jártak-e ténylegesen a magyar–szlavón rendtartományban, s ha igen, mit végeztek. Bár van Winter itt is csak a „holland” házakra vonatkozó bejegyzéseket publikálta, közli a teljes tartalomjegyzéket is, amelyben nem szerepel utalás magyar *preceptorium*okra, és saját kutatásaink során sem bukkantunk ilyen forrásokra a rend központi levéltárában.

Szerepel azonban több más, a német nyelv perjelségeiben készült *visitatiós* jegyzőkönyv a máltai johannita levéltár anyagában, amelyről a szerző nem tesz említést. Így nem tudhatjuk, hogy ezeket kutatta-e egyáltalán, vagy pusztán nem talált bennük releváns dokumentumokat.

Mindazonáltal, a fentebb röviden ismertetett kritikai megjegyzésekkel együtt, illetve a munka minden apróbb hiányossága ellenére úgy véljük, hogy a johanniták középkori és kora újkori történetével foglalkozók számára van Winter forrásközlése megkerülhetetlen, sok más kutató, például egyház- és gazdaságtörténészek számára pedig nagyon hasznos forrásbázist nyújthat összehasonlító vizsgálatok elvégzéséhez.

Hunyadi Zsolt

⁹ 1373. február 10. Jean Glénisson. “L’Enquête pontificale de 1373 sur les Possessions des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem,” *Bibliothèque de l’École des Chartes* 129 (1971): 106–107.

¹⁰ Uő. *L’Enquête pontificale de 1373 sur l’Ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem*. Paris 1987, 158–160.

¹¹ Szemben a Rödel-féle kiadással. Walter Gerd Rödel, *Das Grosspriorat Deutschland des Johanniter-Ordens im Übergang von Mittelalter zur Reformation, an Hand der Generalvisitationsberichte von 1494/95 und 1540/41*. Köln, 1966. (2. kiadás: Köln 1972).